

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADINLARIN NÜFUS SAYIMINA DAHİLİ VE BU SÜREÇTE YAŞANAN SORUNLAR*

INCLUSION OF WOMEN IN THE CENSUS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE CHALLENGES FACED DURING THIS PROCESS

Ahmet YADİ**, Mucize ÜNLÜ***

Geliş Tarihi/Received: 27.02.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 13.06.2024

YADİ, Ahmet-ÜNLÜ, Mucize, (2024), "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Nüfus Sayımına Dahili ve Bu Süreçte Yaşanan Sorunlar", Belgi Dergisi, S.28, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2024/II, ss. 225-242.

Öz

XIX. yüzyılda modernleşme yönünde atılan adımlar nüfus sayımı usulünün gelişmesinde de etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmut döneminde yapılmaya başlanmıştır. Sadece erkekleri kapsayan bu sayımın amacı asker kaynağı ve ekonomik durumu tespit etmektir. XIX. yüzyılda istatistik biliminin gelişmesiyle birlikte ülkeler gerekli planlamaları yaparak topluma daha iyi hizmet sunabilmek için gerçek nüfuslarını belirleme ihtiyacı duymuşlardır. Gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti de gerçek nüfusun tespit edilmesi yönünde adımlar atmıştır. Bu çerçevede daha önce bölgesel ya da münferiden sayılmış olan kadınlar 1881 yılında başlanan genel nüfus sayımına dahil edilmişlerdir. Ancak bu sayımda kadınların tamamının nüfusa kaydedilmesi mümkün olmamıştır. Özellikle aşiret yapısı ve kabilecilik anlayışının güçlü olduğu Balkanlar ve Orta Doğu'da bazı bölgelerde kadınların sayımında tepkilerle karşılaşmıştır. Söz konusu tepkiler daha önceki sayımlarda erkeklerin fiziksel özelliklerinin nüfus kayıtlarına işlenmesinden ileri gelmekteydi. Tepki gösterenler kadınların da fiziksel özelliklerinin kayıtlara geçirileceğini düşünmekteydi. Osmanlı yöneticileri istatistik açısından kadınların isim ve yaş bilgilerine ihtiyaç duyulduğu, sadece bu bilgilerin kayıt altına alınacağı yönünde açıklamalarda bulunmasına rağmen tepkilerin önüne geçememiştir. Tepkileri dikkate alan yetkililer bazı yerlerde kadınları nüfus sayımından istisna tutmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla istatistik amacıyla yapılan bu sayımda kayda geçirilemeyen kadınlar olmuştur. Söz konusu kadınlar, evlilik ve veraset işlemleri gibi konularda sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sebeple kadınların nüfusa kaydedilmesi için çaba sarf edildiği gibi yeni doğan kız çocuklarının kaydedilmesi için de teşvik edici uygulamalarda bulunulmuştur. Bu çalışmada kadınların 1881-1882/1893 genel sayımıyla birlikte nüfus sayımlarına dahil edilmesi ve bu süreçte karşılaşılan sorunlar örnekler üzerinden ele alınmıştır. Çalışmada ayrıca nüfus kaydı olup yaşları yanlış yazılan kadınlar, yeni doğan kız çocuklarının nüfusa kaydedilme süreci ve istatistiklerde kadınların nüfusu hakkında bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nüfus Sayımı, Kadın Nüfus, İstatistik, Tepki.

* Bu makaleye, Ahmet Yadi %60, Mucize Ünlü %40 oranında katkıda bulunmuşlardır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, ahmetyadi87@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0405-3535>).

*** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, munlu@omu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8263-5602>).

Abstract

In the 19th century, the steps taken towards modernization were effective in the development of the census procedure. The first census in the Ottoman Empire in the modern sense was conducted during the reign of Mahmut II. The purpose of this census, in which only men were counted, was to determine the military resources and economic situation. With the development of statistical science in the 19th century, countries needed to determine their real population in order to provide better services to the society by making the necessary planning. The Ottoman Empire, who was following the developments, also took steps to determine the general population. In this framework, women who had previously been counted regionally or individually were included in general censuses. However, it was not possible to register all women in the population. Especially in some regions of the Balkans and the Middle East, where the tribal structure and tribalism were strong, there were reactions to the census of women. These reactions stemmed from the fact that in the previous census, men's physical characteristics were recorded in the population registers. Those who reacted thought that the physical characteristics of women would also be recorded. Although Ottoman administrators made statements that women's names and ages were needed for statistics and that only their names and ages would be recorded, they were not able to prevent the reactions. Considering the reactions, the Ottoman authorities had to exempt women from the census in some places. Therefore, there were women who could not be recorded in this census conducted for statistical purposes. These women faced problems in matters such as marriage and inheritance procedures. For this reason, efforts were made to register women in the population and encouraging practices were also implemented to register newborn girls. In this study, the inclusion of women in population censuses with the general census of 1881-1882/1893 and the problems encountered in this process are discussed through examples. The study also provides information on women who were registered in the census but whose ages were written incorrectly, the process of registering newborn girls in the population and the population of women in statistics.

Keywords: *Census, Female Population, Statistics, Reaction.*

Giriş

Nüfus sayım işlemlerinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Çin'de M.Ö. XII. asırda sayım yapıldığı bilinmektedir. Kutsal Kitapta Yehuda ve Beni İsrail hükümdarlarının pek çok halkı kaydettikleri yazılıdır. Hz. Davut'un bu iş için Şuayib'i memur ettiği zikredilir. Yine Eski Roma'da da nüfus sayımı yapılmıştır.¹ Sayımlar belirli dönemlerde askeri, iktisadi ve toplumsal sınıflandırmayı tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.² Sadece nüfus miktarını öğrenmek için yapılan ilk sayım 1665'te Kanada'da gerçekleştirilirken modern anlamda ilk sayımlar İngiliz ve Fransızların sömürgelerinde yapılmıştır. İlk periyodik sayımlar ise İsveç'te 1748, Danimarka'da 1769, Amerika'da 1790 ve İngiltere'de 1801 yılında yapılmaya başlanmıştır.³ Fransa'da da 1801 yılında nüfus sayımı yapılmıştır.⁴

Türk tarihi açısından baktığımızda nüfus ve arazi tahriri eski bir Türk geleneği olup bu gelenek Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür. Yani sayım Osmanlı Devleti için yabancı bir uygulama olmayıp XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni fethedilen yerler başta olmak üzere ekonomik faaliyetleri ve insan kaynaklarını tespit etmek amacıyla arazi ve nüfus sayımları yapılmış, elde edilen veriler tahrir defterlerine kaydedilmiştir.⁵ Timar sisteminin de bir gereği olan sayım ve yazımlara dayanarak vergi ve asker mükellefleri belirlenmekteydi. Tahrir denen bu sistemde hane birimi esas alınmakta ve yalnızca erkek nüfus sayılmaktaydı. XVI. yüzyılda düzenli bir şekilde gerçekleştirilen sayım ve yazımlar XVII. yüzyıl başlarından itibaren yapılamamış, bu işlemler düzensiz yapılan bazı yoklamalarla sürdürülmüştür.⁶ XVII. yüzyıldan itibaren avarız vergileri düzenli hale getirilerek avarız tahrir defterleri hazırlanıp merkeze gönderilmiştir. Avarız sayımlarının yapılmasına XVIII. yüzyıl boyunca devam edilmiştir. Mali ve askeri amaçlarla yapılan tahrirlere tam olarak bugünkü manada nüfus sayımı denilemese de tahrir defterlerinden ait oldukları bölgenin nüfusu hakkında tahmini veriler elde edilebilmektedir.⁷

A. Osmanlı'da Modern Nüfus Sayımları

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti için artık birçok açıdan değişim ve dönüşüm kaçınılmaz bir durumdur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra öncelikli olarak yeni bir ordunun kurulması zorunlu hale gelmişti ki bu da yeni vergi kaynakları bulunmasını

¹ *Sabah*, Nr: 6063, 14 Eylül 1910, s. 3-4.

² W. Graham Claytor and Roger S. Bagnall, "The Beginnings of the Roman Provincial Census: A New Declaration from 3 BCE", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55 (2015), p. 638; Frank C. Bourne, "The Roman Republican Census and Census Statistics", *The Classical Weekly*, 45/ 9 (Jan. 28, 1952), pp. 132-135.

³ Salih Şahin, *Geçmişten Günümüze ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*, Gazi Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 31.

⁴ *Sabah*, Nr: 6063, 14 Eylül 1910, s. 3-4. XIX. yüzyıldan itibaren birçok ülkede yapılagelen nüfus sayımları önemli veriler sunmaktadır. 1801-1885 yılları arasında tutulan kayıtlara göre Büyük Britanya hükümetinin umumi nüfusu dikkate değer oranda artmıştır. 1801 senesinde İngiltere'nin Galler (De Gal) bölgesinde 8.892.536 ve Londra şehrinde 908.863 nüfus sakindir. 1885 senesinde İngiltere'de 11. 947.726 erkek ve 12.660.665 kadın, Galler'de 677.000 erkek, 682.267 kadın olmak üzere toplam 25.968.286 ve Londra'da 4.861.615 nüfus olduğu tespit edilmiştir. 1885 senesinde gerçekleştirilen sayıma göre Norveç'in nüfusu 2.018.853 olup nüfusun 988.571'i erkek, 1.130.281'i kadındır. Norveç ahalisinin 382.393'ü kasabalarda sakindir ve umumi nüfusun %18'ini oluşturmaktadır. İsveç'te yalnız %15 şehirli nüfus bulunmaktadır. Aynı tarihte Danimarka'da kasaba nüfusu umumi nüfusa nispeten %25, Finlandiya'da %8,5'tir. (*Zerrat*, Nr: 1, Şirket-i Mürtebih Matbaası, İstanbul 1304, s. 31-32.)

⁵ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012), s. 191.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2. Baskı, Ankara 1997, s. 10-11; Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfusbilim Dergisi*, 28/1 (2006), s. 73.

⁷ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlihi", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15 (Kış 2014), s. 222-225.

ve askerlik yapabileceklerin sayısının belirlenmesini gerektiriyordu.⁸ Bu gerekliliğin bir sonucu olarak ilk nüfus sayımına 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi arasındaki dönemde başlanmış ancak harp sebebiyle bu sayım sonuçlandırılmamıştır. İstanbul'da yapılan bu sayım modern sayım olmakla birlikte genel değildi. Bu nedenle savaştan sonra Osmanlı hükümeti yeni bir sayım için harekete geçmiştir. Geniş çaplı hazırlıklardan sonra Güneydoğu Anadolu, Mısır, Arabistan, Arnavutluk ve Bosna dışında ülke genelini kapsayan bir nüfus sayımı yapılmıştır. 1831 yılında yapılan bu sayım Osmanlı Devleti'nin modern anlamda ilk genel nüfus sayımı kabul edilir. Rumeli ve Anadolu'daki Müslüman ve Hristiyan erkek nüfusu gösteren sayımda Müslüman nüfus miktarı askerlik, Hristiyan nüfus miktarı ise vergi bakımından önemlidir.⁹ Toprak yazımı amacı olmadan yapılan ve yalnız erkekleri kapsayan 1831 sayımı hem tüm bölgelerde yapılmadığından hem de askerlik ve vergi endişesiyle sayıma dahil olmayanlar nedeniyle imparatorluğun gerçek nüfusunu yansıtmamaktadır.¹⁰ Nitekim sayımda çeşitli bölgelerde engellemelerle karşılaşmış, bazı yerlerde sayım daha sonraki yıllarda gerçekleştirilmiştir. Örneğin Silistre'de sayımın tamamlanması için 1834 yılında tekrar memur görevlendirilmiş, Erzurum ve Van civarında ise sayım ancak 1836 yılında yapılmıştır.¹¹ Anadolu ve Rumeli coğrafyasının büyük bölümünde uygulanan sayımdan sonra sonuçları değerlendirmek, hazırlanan defterleri incelemek ve muhafaza etmek üzere merkezde Ceride Nezareti kurulmuştur. Taşrada da bu birime bağlı defter nazırlıkları oluşturulmuştur.¹²

1831 sayımı planlanan askeri amaçlara hizmet etmediğinden yeni bir nüfus sayımına ihtiyaç duyulmaktaydı.¹³ Tanzimat'ın ilanından sonra idari ve mali alanda düzenlemeler yapılırken nüfus sayımı konusu tekrar gündeme gelmiştir. 1843'te orduda yapılan düzenlemeler kapsamında Müslüman erkek ve cizye mükellefi gayrimüslim erkek nüfusun belirlenmesi kararı alınmıştır.¹⁴ 1844 yılında kur'a usulünün kabulü üzerine yeni bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayım yeni vergiler konacağı ve nüfusun yoğunluğuna göre vergi yazılacağı söylentileri nedeniyle halk tarafından tereddütle karşılanmıştır. Bu tereddüt nedeniyle olsa gerek, bazı yerlerde görülen direnişler ve bazı yerlerde ise çeşitli nedenlerle sayım yapılmadığı için pek çok bölgenin nüfusunu tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Sayım sürecinde memurların yeterli gayreti göstermemeleri de sağlıklı veriler elde edilememesinde etkili olmuştur. Bu durumun farkında olan hükümet sayım sonuçlarını açıklama yoluna gitmemiştir.¹⁵ Ancak Fransız diplomat Ubicini'nin

⁸ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 10-11.

⁹ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 8, 22; Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 194.

¹⁰ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 60, S. 380 (Eylül 1988), s. 83-84.

¹¹ Fahri Maden, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", *Türkiye'de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 100.

¹² Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1239; Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlihi", s. 222.

¹³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 70. Osmanlı nüfus sayımları üzerine yapılan ve ilk sayımlar konusunda yeni yaklaşımlar sunan yakın tarihli bir çalışmada ilk nüfus sayımının kurulacak yeni orduya uygun sayıda ve nitelikte asker adayının nüfusunu belirleme noktasında eksikliklerine rağmen başarılı olduğu ifade edilmektedir. (Mustafa Mesut Özekmekçi, *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımlarıyla Mukayesesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa 2020, s. 64.)

¹⁴ Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", s. 1239. Bazı çalışmalarda 1831 ve 1844 sayımları arasında başka yeni ve genel sayımlar yapıldığı belirtilmektedir. (Özekmekçi, *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımlarıyla Mukayesesi*, s. 67.)

¹⁵ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 9; Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", s. 1239.

talibi üzerine bilgiler kendisine verilmiş¹⁶ ve sayımın sonuçları Ubcini ve Eugene Boré tarafından Avrupa'da yayımlanmıştır.¹⁷

1844 sayımından sonra 1852'de Rumeli'de, 1856'da Anadolu ve Suriye'de, 1866 yılında Tuna vilayetinde sayımlar yapılmıştır. 1870 yılında ise genel bir nüfus sayımı için çalışma başlatılmış ancak çeşitli sebeplerden dolayı bu sayım gerçekleştirilememiştir.¹⁸ Oysa Kırım Harbi'nden sonra Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçlerin neden olduğu nüfus hareketi, Islahat Fermanıyla cizyenin kaldırılıp bedel-i askeri usulünün kabul edilmesi gibi gelişmeler yeni bir nüfus sayımını gerekli kılmaktaydı. 1864 ve 1871 tarihli vilayet nizamnameleriyle taşra idaresinde yapılan değişiklikler yeni bir nüfus sayımı ihtiyacını daha da artırmıştır. Nüfus kayıtları kendi cemaat teşkilatlarına yapılan sayım gayrimüslimlerin nüfusunu belirlemek için nüfuslarını az gösterebildiklerinden sayım gayrimüslimlerin nüfusunu belirlemek açısından da önemli hale gelmiştir. Öte yandan çeşitli kamu hizmetlerinin planlanması için de nüfus yoğunluğunu bilmek önemliydi.¹⁹

1874 yılında nüfus işleriyle ilgilenmek üzere Tahrir-i Nüfus Umum Müdürlüğü kurularak yeni bir sayım yapılması ve kayıt sistemi oluşturulması için talimat yayınlanmış ve bu çerçevede çeşitli nizamnameler hazırlanmıştır. Ancak Bosna-Hersek'teki isyan, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, anayasa çalışmaları, 93 Harbi ve sebep olduğu nüfus hareketleri gibi nedenlerden dolayı bu nizamnameleri uygulamak mümkün olamamıştır. İstikrar sağlandıktan sonra nüfus sayımı konusu tekrar ele alınmış ve bunun için daha önce olduğu gibi yine Şûrâ-yı Devlet yetkilendirilmiştir. 1874'te çıkarılan nizamnameler de dikkate alınarak Sicill-i Nüfus Nizamnamesi hazırlanmış ve 4 Eylül 1881'de yürürlüğe koyulmuştur. Sayım için kaza birimi esas alınmış ve her kazada birer nüfus komitesi oluşturulmuştur. Bu komitelerde kaza idare meclisi ile belediye meclisinden birer üye, nüfus memuru, askeri bir temsilci ve gayrimüslimleri temsilen bir üye yer almıştır.²⁰

1881 sayımı için planlanan sayım ve kayıt düzeninin oluşturulması zaman almış, 1882 yılına kadar çalışmaya başlanamamıştır. Başlandıktan sonra ise kötü hava şartları ve ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle sayımları planlanan zamanda tamamlamak mümkün olamamıştır. Ulaşım sorunu olmayan yerlerden dahi sonuçların gelmesi gecikmiş, İstanbul'da 1885 yılında zor tamamlanabilen sayımlar birçok vilayette 1886-1887 yıllarına kadar sürmüştür.²¹ Sayımın sona erdiği 1893 yılında Erzurum, Van, Mamuretülaziz, İşkodra, Kosova, Manastır, Musul, Bağdat, Basra, Zor, Cezair-i Bahr-i Sefid, Halep ve Suriye'nin çeşitli bölgelerinde sayımı hala tamamlanamayan yerler vardı. Edirne'de de 1896 yılında hala sayımı yapılamayan yerler bulunmaktaydı. Sürecin uzunluğundan ve sayımların tamamlanamamasından da anlaşılacağı üzere bu sayımda da muhtelif bölgelerde çeşitli gerekçelerle sayımlara karşı çıkanlar ve engelleme girişimleriyle karşılaşmıştır.²²

¹⁶ Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", s. 86.

¹⁷ Karpát, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 76; Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 196. 1844 sayımının sonuçlanması uzun zaman almıştır. 1852 yılında İzmir ve kazalarına sayım memurları görevlendirildiği bilinmektedir. (Maden, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", s. 100.)

¹⁸ Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 196.

¹⁹ Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", s. 93.

²⁰ Karpát, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 96; Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", s. 93-94.

²¹ Karpát, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 104.

²² Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", s. 95; Maden, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", s. 109-110.

XIX. yüzyılda yapılan sayımlar içinde en güvenilir rakamları veren 1881-1882/1893 sayımının uzun sürmesinin sebeplerinden biri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilen yerlerden Osmanlı topraklarına yoğun şekilde yaşanan dış göçlerdir. Bu ve benzeri etkenlere rağmen Osmanlı yönetimi sayımı tamamlamak için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. İşlemleri hızlandırmak adına 1884 yılı sonlarında vilayetlerde "kol" adıyla yeni sayım ekipleri oluşturulması yönünde talimat verilmiş, 1885 yılı sonlarına doğru da sayım sonuçlarını denetlemek ve genel nüfus istatistikleri oluşturmak üzere müfettişlerden oluşan ekipler gönderme kararı alınmıştır.²³

Ahmet Cevdet Paşa sayım henüz sonuçlanmadan önce padişaha yaşanan çeşitli aksaklıklar nedeniyle elde edilen verilerin sıhhatli olmadığını, dolayısıyla oluşturulan defterlere güvenilemeyeceğini belirterek yeni bir nüfus sayımı yapılmasını tavsiye etmiştir. Ona göre sağlıklı bir sayım ciddi bir maddi kaynağı gerektirmektedir. Hazinesinin durumu bunun için müsait olmadığından sayım imece usulüyle masrafsız şekilde gerçekleştirilmeliydi. Taşradaki redif zabıtları, bölük emirleri, alay ve tabur kâtipleri sayım memurlarıyla birleşerek, muhasebe ve tahrirat kâtiplerinden bir kısmı da onlara katılarak yazılmış olan nüfus defterlerini düzeltebilirlerdi. Nizamname kadınların sayılmasını gerektirmekteyse de kadın nüfusun gerçek sayısını bilmek acil olmadığından yalnızca erkeklerin sayılmasıyla yetinilmeliydi. Erkek nüfusa bir o kadar daha eklenmek suretiyle toplam nüfus anlaşılabilir ve daha sonra nüfus memurlarınca tedricen kadınlar kaydedilerek kesin sonuçlara ulaşılabilir.²⁴

1881-1882/1893 sayımında kişilerin yaşı, cinsiyeti, doğum yeri, mesleği, fiziksel özelliği, cemaati, medeni ve sosyal durumuna ilişkin bilgiler kaydedilmiştir. Bu sayım Osmanlı döneminde o zamana kadarki en kapsamlı nüfus sayımı olup tüm nüfusun sicile kaydedilmesini sağlamak için yazılan herkese bir nüfus tezkiresi verilmiş, kaydolmayanlar için ise para ve hapis cezası öngörülmüştür.²⁵ Erkeklerle birlikte kadınların da dahil edildiği bu sayımda vergi ve asker potansiyelini belirleme gibi bir amaç gözetilmemiş, nüfusun niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Nüfus Yemen, Hicaz, Bingazi, Trablus gibi yerlerde hiç sayılmamasına ve bazı bölgelerde eksik sayılmasına rağmen sayım ülke genelinde yapılmıştır. Dahiliye Nezaretinde bunun için özel bir birim oluşturulmuş, ülkenin her yerinde geçerli standart yöntem ve formlar kullanılmıştır.²⁶

1881 yılındaki düzenlemeye göre nüfus sayımından sonra sürekli kayıt sistemi uygulamasına geçmek gerekiyordu. Bu çerçevede sayım sonrasında bütün doğum ve ölümler, evlilik ve boşanmalar, ikamet yeri değişiklikleri gerçekleştiği anda kaydedilmeye başlanmış, kayıtlar güncel tutularak imparatorluğun nüfusu ile ilgili daimi bir sistem oluşturulmuştur.²⁷ 1900 yılında çıkarılan bir kanunla 1881 Nizamnamesi yenilenmiş, 1902 yılında ise yeni bir kanun ve ek nizamnamelerle nüfus işlemleri daha ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Tüm vatandaşların sayılarak kaydedilmelerini sağlamak için nüfus tezkiresi ibrazına ilişkin hükümler biraz daha detaylandırılmıştır. Mülk alım-satım ve devir

²³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 105-106.

²⁴ Maden, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", s. 122-123.

²⁵ *Düstur*, Zeyl 2, İstanbul 1298, s. 16; Birgül Bozkurt-Şeyda Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgelemiş Kadın", *"Tarihin İzinde Bir Ömür" Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*, Editörler: Prof. Dr. Necdet Hayta, Doç. Dr. Bahattin Demirtaş, Dr. Mustafa Can, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 231-232; Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", s. 1241.

²⁶ Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 197. Nüfus defterlerinde tahrifat yapılması, yangın gibi doğal afetler, sayım sonucunda elde edilen rakamların fazla bulunması gibi durumlar bazı yerlerde sayımın yenilenmesine sebep olmuştur. (Maden, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", s. 116.)

²⁷ Bozkurt-Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgelemiş Kadın", s. 226.

işlemlerinde, iş ve mesleğe kabullerde, resmi veya özel okullara kayıta, emeklilik süreci ile ilgili işlemlerde nüfus tezkiresi gösterme zorunlu hale getirilmiştir. 1903 yılında yeni bir genel nüfus sayımına başlanmıştır. 1906 yılında tamamlanabilen bu sayım son genel sayım olup Osmanlı döneminde bir daha genel nüfus sayımı yapılmamıştır. 1914 yılındaki sayım ise bizzat yerinde yapılmamış, taşradaki nüfus idarelerinin yıl içindeki değişikliklerle ilgili verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Sicill-i Nüfus İdaresinin 1914 yılı genel nüfusuna ilişkin derlediği söz konusu veriler 1920 yılında yayınlanabilmiştir.²⁸

B. Kadınların Genel Nüfus Sayımlarına Dahil Edilmesi ve Gelen Tepkiler

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut devrinde gerçekleştirilen ilk nüfus sayımında sadece erkekler sayılmıştır. Bundan sonra 1844 yılında yapılan sayımda erkeklerle birlikte kadınların da sayıldığına dair ifadeler mevcutsa da²⁹ bunu doğrulayacak veriye sahip değiliz. Kadınların sayıldığına dair verilere XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlamaktayız. 1865 yılında Tuna, 1866 yılında Suriye vilayetinde yapılan sayımlarda kadınlar sayıma dahil edilmiştir.³⁰ Bölgesel nitelikteki bu sayımlardan sonra kadınlar 1881 yılındaki genel nüfus sayımında kaydedilmişlerdir.³¹ Bu sayım yapılmadan önce de kadınların münferiden sayıldığına dair örnek kayıtlar mevcuttur. Örneğin 1878 tarihli bir belgede Aksaray civarında ikamet eden Süleyman Paşa'nın konaklarında yaşayan kişilerin sayısına dair bilgiler bulunmaktadır. Süleyman Paşa'nın annesi, kızları ve cariyelerinin yer aldığı bu kayıta zikredilen kadınların isimleri ve yaşları hakkında bilgi verilmiştir.³²

1881 sayımında ilk olarak erkekler sayılmaya başlanmış fakat 17 Ekim 1881 tarihinde kadınların da nüfus sayımına dahil edilmesi kararı alınmıştır. Erkeklerin sayımına başlandığından iki iş yapmamak adına kadınların sayımının tehir edilmesi yönünde talepler olmuşsa da sonuçsuz kalmıştır. Bu durumda gönderilen defter ve evrakların kadın ve erkek nüfusu kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmiştir.³³ Nitekim Sicill-i Nüfus Nizamnamesine göre bütün Osmanlı vatandaşlarının kendilerini nüfusa kaydettirmesi gerekiyordu.³⁴

Sayım sürecinde İstanbul'da kadınların eşkâlinin, bakire veya dul olup olmadıklarının deftere kaydedileceği yönünde söylentiler çıkmıştır. Bu söylentiler üzerine kadınların sayılmasına karşı çıkanlar olmuştur. Bunlar, kadınların mevcudu bilinmek isteniyorsa mahalle imamları aracılığıyla öğrenilebileceğini ifade etmişlerdir.³⁵ Aslında Sicill-i Nüfus Nizamnamesinde bu konu açıkça belirtilmişti. Buna göre; kadın ve erkeklerin ismi, şöhreti,

²⁸ Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", s. 1241; Bozkurt-Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgeleşmiş Kadın", s. 226, 232. Macaristan hükümeti İstatistik İdare-i Umumiyesinin 1910 yılı Osmanlı nüfusuna dair bilgi talebi üzerine yapılan yazışmalarda da Osmanlı Devleti'nde 1905 yılından sonra nüfus sayımı yapılmadığı ifade edilmiştir. (BOA, *Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR)*, Nr: 87/123, 29 Şevval 1339 (6 Temmuz 1921).)

²⁹ Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", s. 86.

³⁰ Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyetinde Nüfus ve Demografi (1844-1877)", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 689, 690-691.

³¹ Kadınların bu tarihten daha önce sayıldığını belirten bazı çalışmalar bulunmaktadır. Divriği'ye ait H. 1286 tarihli iki ciltlik Esas Nüfus Defteri incelenerek yapılan çalışma bunlardan biridir. Söz konusu çalışmada 1870 yılında nüfus sayımı yapıldığı ve bu sayıma kadınların da dahil edildiği, dolayısıyla kadınların sayıldığı ilk modern nüfus sayımının 1881 yılında değil 1870 yılında yapıldığı ifade edilmiştir. (Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", s. 74.)

³² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Müteferrik (Y.PRK.M)*, Nr: 1/34, 29 Zilhicce 1295 (24 Aralık 1878).

³³ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, Nr: 1338/12, 19 Zilhicce 1298 (12 Kasım 1881).

³⁴ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1318, s. 2.

³⁵ BOA, *Mabeyn-i Hümâyün İrâdeleri (MB. İ)*, Nr: 72/8, 17 Şaban 1298 (15 Temmuz 1881).

baba ve anne isimleri, doğum yeri ve tarihi, ikamet yeri, milleti, sanat ve sıfatı yazılacak, sadece erkeklerin fiziksel özellikleriyle simaları kayıt altına alınacaktır.³⁶

1. Balkanlarda Meydana Gelen Hadiseler

1881 yılının sonlarında Balkanlarda kadınların sayılmasına karşı tepkiler görülmeye başlanmıştır. Tepki gösterenlerin önemli bir kısmı Kosova bölgesinde yaşayan Arnavutlardı. Mutaassıp Arnavutlar sekiz yaşından büyük olan kadınların nüfusa kaydedilmelerini doğru bulmuyorlardı. Oysa sekiz yaş üzerindeki kadınların nüfusa kaydedilmemesi ileride evlilik ve veraset işlemlerinde birtakım sıkıntılar doğuracaktı.³⁷ Yukarıda belirtildiği üzere tepkiler kadınların fiziksel özelliklerinin yazılacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı memurları asılsız söylentilere itibar edilmemesini, kadınların sadece isim ve sayılarının kaydedileceğini belirtmişlerdir. Bu açıklamalara rağmen Arnavutların tavırlarında ısrar etmeleri üzerine kadınların sayımı ertelenmiştir.³⁸ Nüfus sayımının üzerinden üç dört yıl geçtikten sonra da bölgede kadınların sayımına karşı tepkiler devam etmiştir. 1885 yılı başlarında Luma ve Bodrice bölgesinden Arnavutlar Prizren civarında toplanmışlardır. Karışıklık çıkmaması adına birtakım tedbirler alınmış ve bu çerçevede ilk olarak Prizren müftüsü ve müderrisinden, kötü bir durum yaşanmaması için çalışmaları istenmiştir. İpek ve Yakova'nın ileri gelenlerinden bazıları da nasihat için Prizren'e gitmişlerdir. Eş zamanlı olarak İpek'te de halktan toplananlar olmuştur. Asayiş korumak adına burada da gerekli önlemler alınmış ve bu sayede bir olay meydana gelmemiştir.³⁹ Rumeli'de kadınların sayımına tepki gösterilen yerlerden biri de Mitroviçe'dir. Ahali adına dilekçe veren köy muhtarı ve ihtiyar heyeti kadınların sayımdan istisna tutulmasını istemişlerdir.⁴⁰

Kadınların sayımına karşı tepkiler daha sonraki nüfus sayımlarında da görülmüştür. Önceki sayımda olduğu gibi kadınların eşkâline dair bilgilerin nüfus defterlerine kaydedileceği söylentileri çıkmıştır. Olaylardan biri 1905 yılı sonlarında Kalkandelen'de yaşanacaktır. Kaza halkının, nüfus defterlerine eşkâllerinin yazılacağı düşüncesiyle kadınların nüfusa kaydedilmesine engel olma niyetinde oldukları haberi alınmıştır. İncelemeler sonunda burada nüfus sayım işleminin bir müddet ertelenmesi uygun görülmüştür.⁴¹ Oysa 1903 sayımında kadınlara verilen nüfus tezkirelerine bakıldığında isim, baba adı, doğum tarihi ve yeri, mezhep, yaş, ikamet yeri, adres ve hane numaralarının kayıt altına alındığı görülür. Yani kadınların fiziksel özelliklerini tanımlayan herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Erkeklerin ise göz rengi, boy, sakal ve bıyık gibi fiziksel özelliklerine yer verilmiştir.⁴² Kadınların sayımına karşı tepkiler gayrimüslimlerden ziyade Müslümanlardan gelmiştir. Hükümet tepkiler karşısında sert önlemler almak yerine kadınların nüfus sayımından istisna tutulması yoluna gitmiştir. Ancak bu uygulamanın daha sonraki sayımlarda yeni tavizleri gerektireceği aşikârdı ki bazı belgelerden devlet adamlarının halkın bu tür isteklerini karşılamanın onları şımartacağı düşüncesinde olduğu

³⁶ Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, s. 2.

³⁷ BOA, MB. İ, Nr: 87/19, 10 Muharrem 1299 (2 Aralık 1881); İrâde Dahiliye (İ. DH), Nr: 1295/101975, 10 Muharrem 1299 (2 Aralık 1881).

³⁸ BOA, Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. HUS), Nr: 169/20, 11 Muharrem 1299 (3 Aralık 1881).

³⁹ BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzatı (Y. PRK. ASK), Nr: 26/30, 6 Cemaziyevvel 1302 (23 Mart 1885); Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), Nr: 125/62, 23 Nisan 1301 (5 Mayıs 1885).

⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, Nr: 132/141, 20 Şubat 1302 (4 Mart 1887).

⁴¹ BOA, Y. A. HUS, Nr: 497/7, 18 Şevval 1323 (16 Aralık 1905); Y. PRK. ASK, Nr: 235/10, 20 Şevval 1323 (18 Aralık 1905).

⁴² BOA, Yabancı Arşivler Makedonya (YB.021), Nr: 129/296, 26 Mayıs 1317 (8 Haziran 1901); YB.021, Nr: 129/295, 13 Eylül 1320 (26 Eylül 1904).

anlaşılmaktadır.⁴³

2. Bağdat ve Musul'da Meydana Gelen Hadiseler

Arşiv kayıtları Bağdat ve Musul vilayetlerinde de kadın nüfusun sayımına karşı tepkiler meydana geldiğini göstermektedir. Bu bölgelerde de taassup nedeniyle kadınların sayımına karşı çıkılmaktaydı. Konuya dair dedikoduların artması hükümetin Bağdat'ta kadınların sayımdan istisna tutulması yönünde adım atmasına neden olmuştur.⁴⁴ 1887 yılında civar bölgede bulunan Musul'dan da aynı yönde talep gelmiştir. Daha sonraki yazışmalar iki vilayette de kadınların sayımdan istisna tutulduğunu göstermektedir. Karar yaşça büyük kadınları kapsamaktadır. Sicill-i Nüfus Nizamnamesine göre yeni doğan kız çocuklarının nüfusa kaydedilmesi gerektiğinden ona göre hareket edilmesi şart koşulmuştur.⁴⁵ Bağdat ve Musul'da kadınların nüfus sayımından istisna tutulduğu haberi civar bölgelerde hızla yayılmıştır. Musul'a yakın İmadiye kazasındaki aşiret ve kabileler kadınların sayımı konusunda aynı tavra sahip olduğundan bu bölgenin kadınları da sayımdan istisna tutulmuşlardır.⁴⁶

Tepki gelen yerlerde kadınların nüfusa kayıttan istisna tutulması, öngörüldüğü gibi ilerleyen yıllarda aynı tepki ve taleplerle karşılaşılmasını beraberinde getirmiştir. 1892 yılında Ferik Ömer Vehbi Paşa resmi olarak Musul'da nüfus sayımı yapılması için komisyon görevlendirmiş ve kadınların da sayılması uyarısında bulunmuştur. Sayımın başlamasıyla birlikte bölge halkı eskiden padişah emriyle kadınların sayımdan istisna tutulduğunu hatırlatarak bu uygulamanın devamını talep etmişlerdir. Talepleri kabul edilmeyince bir kısım halk hükümet binasının önündeki meydana toplanmıştır. Gelişmeleri hükümet dairesinden takip eden Ömer Vehbi Paşa, kadınların sayımdan istisna tutulduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır. Böylece kalabalık dağılmış ve çıkması muhtemel bir karışıklığın önüne geçilmiştir. Ardından Ömer Vehbi Paşa, Vilayet İdare Meclisinin toplanması için emir vermiş ve kendisi de 20 silahlı asker ve 2 zabitle meclise gelmiştir. Toplantıda Meclis-i İdare Azası Said Bey, Müftüzade Mehmet, Cercis, Yusuf, Abdülehad ve İshak Efendiler, azalıktan ayrılmış olan Süleyman Bey, Reji Müdürü Hasan Efendi ve Meclis-i İdare Başkâtibi Rauf Efendi'nin sayımda kadınların eşkallerinin yazılacağını söyleyerek halkı kışkırttıkları anlaşılmış ve asayişin bozulmasına sebep olduklarından hapsedilmeleri istenmiştir. Bunun üzerine Ömer Vehbi Paşa olaya karışanların azledilerek yerlerine yeni kişilerin tayin edilmesini talep etmiştir. Yazışmalardan Ömer Vehbi Paşa'nın hükümetten izin almadan nüfus sayımı yaptırmak istediği anlaşılmaktadır. Olayların çıkmasına sebep olan kişilerin hapse atılması halk arasında rahatsızlık yaratmıştır. Musul defterdarı ve naibi tarafından konuyla ilgili olarak İstanbul'a bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta kadınların nüfus sayımından istisna tutulması padişah emri olduğu halde Ömer Vehbi Paşa'nın bu emre uymadığı vurgulanarak bazı devlet adamlarını hapsedtiği belirtilmiş ve kanun dışı hareketlerde bulunmasından dolayı kendisinin azledilerek yerine başkasının atanması istenmiştir.⁴⁷ Hapiste bulunan kişiler 11 gün sonra tahliye edilmişlerdir. Haklarında daha önce şikâyet bulunmayan devlet adamlarının vazifelerine dönmesine karar verilmiştir.⁴⁸

Göçebe aşiret ve kabilelerin fazla olduğu yerlerde kadınların nüfus sayımından

⁴³ BOA, *Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO)*, Nr: 3587/268979, 26 Cemaziyelahir 1327 (15 Temmuz 1909).

⁴⁴ BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 121/92, 5 Mayıs 1300 (17 Mayıs 1884).

⁴⁵ BOA, *DH. MKT*, Nr: 1409/37, 9 Recep 1304 (3 Nisan 1887).

⁴⁶ BOA, *DH. MKT*, Nr: 1413/83, 24 Recep 1304 (18 Nisan 1887); Bozkurt-Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgelemiş Kadın", s. 230-231.

⁴⁷ BOA, *BEO*, Nr: 47/3513, 16 Muharrem 1310 (10 Ağustos 1892); *Y. A. HUS*, Nr: 263/85, 21 Muharrem 1310 (15 Ağustos 1892).

⁴⁸ BOA, *DH. MKT*, Nr: 59/17, 21 Zilkade 1310 (6 Haziran 1893).

istisna tutulması taleplerinin hükümetçe olumlu karşılanması Balkanlarda olduğu gibi bu bölgelerde de durumun suiistimal edilmesine yol açmıştır. Nitekim ileriki yıllarda kadınların nüfusa kaydedilmemeleri yönündeki taleplerde eski uygulamalar emsal gösterilmiştir.⁴⁹ Kadınların nüfusa kaydolmaları veraset ve nikâh işlemlerinde kolaylık sağladığı gibi nüfus istatistikleri oluşturmak için de sayımlara kadınların eklenmesi zaruriydi. Ancak hükümet sorun yaşanmaması adına 1881-1882/1893 sayımında olduğu gibi 1903 sayımında da bu konuda taviz vermek zorunda kalmış ve bu bölgelerde daha çok erkeklerin sayımıyla yetinilmiştir. Nitekim göçebe yaşam tarzlarından dolayı aşiret ve kabile erkeklerinin sayımı bile tam anlamıyla yapılamamaktaydı. Ancak nüfus sayımlarında istenilen verilerin elde edilememesi üzerine kadınların sayımına yanaşmayan kesimlerin ikna edilmesi yönündeki çabalar arttırılmıştır. Bu çerçevede eşraf ve ulemadan oluşan heyetler devreye sokulmuş ve bu heyetler halka kadınların eşkali hakkında bilgilerin kaydedilmeyeceğini anlatmışlardır. Bir yandan da söz konusu bölgelerde göçebelerin iskânına çalışılmıştır.⁵⁰ Bununla birlikte bazı bölgelerde nüfus sayımlarında kadınların istisna tutulmasına dair kararlar alınmaya devam edilmekteydi.⁵¹ Bu konuda daha çok Musul'da sıkıntı yaşanmıştır. Kimi kötü niyetli kişilerin de tahrikiyle 1906 yılında birtakım olaylar meydana gelmiştir. Örneğin kasabadaki dükkânlar öğlen vaktine kadar kapalı kalmış, alınan tedbirler sonrasında bir kısmı açılabilmiştir. Olaylara sebep olanlardan birkaç kişi hapse atılınca bunları kurtarmak maksadıyla toplanan 200 kadar kişi çarşıda devriye atan kolluk kuvvetlerine saldırmışlar ve olaylar büyümüştür. Neticede olaylara karışan üç kişi yaralı olarak ele geçirilmiş, diğerlerinin kaçmaları olayların daha da büyümesini engellemiştir.⁵² Tekrar karışıklık çıkmaması adına yakalanan kişiler serbest bırakılmış, çarşıdaki dükkânlar açtırılmıştır. Ancak olayların tekrarlanması veya daha büyük nümayişlerin meydana gelmesi ihtimali düşünülerek bölgede bir süre daha askeri birlik kalması sağlanmıştır.⁵³

Bağdat'ta da durum Musul'dakinden çok farklı değildir. 1907 yılında nüfus memurları sahada göreve başlayarak sayımı birçok yerde gerçekleştirmiştir. Görevlerini tamamlayıp başka bir bölgeye giderlerken karşılarına 300-400 kişilik bir grup çıkmış, bağırıp çağırarak içlerinden bazıları havaya ateş etmişlerdir. Abdülkadir Geylani Mahallesine giren grup Mehmet Efendi adında biri aracılığıyla kadınların nüfus sayımından istisna tutulmasını istemiştir. Bu olaylar üzerine Nakib Efendi kadınların sayımı hakkında dinen bir sakınca olmadığını söylemiş, kendisinin de o gün ailesiyle birlikte nüfusa kaydolduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine tepki gösteren gruba halktan katılan olmamış, askerlerin bölgeye gelmesiyle de kalabalık dağılmıştır. Musul'da olduğu gibi burada da halkı kıskırtanlar yakalanarak tutuklanmış, suçluların cezalandırılması için soruşturmaya devam edilmiştir.⁵⁴ Alınan tedbirlere rağmen kadınların sayılmasına karşı tepkiler bitmemiştir. Bundan dolayı da bölgede tedbirler arttırılarak karışıklığa neden olacak hadiseler önlenmeye çalışılmıştır.⁵⁵ Kadınların sayımına karşı tepkiler Musul ve Bağdat'a yakın Cizre, Mardin ve Nusaybin gibi yerlerde de görülmüştür.⁵⁶ Zikredilen bölgelerde tepki gösterenlerin ortak özelliği aşiret ve kabile mensubu veya konar-göçer olmalarıdır.

⁴⁹ BOA, *DH. MKT*, Nr: 2474/37, 28 Zilhicce 1318 (18 Nisan 1901).

⁵⁰ BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 353/112, 1 Eylül 1321 (14 Eylül 1905); *Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, Nr: 2751/36, 7 Şaban 1324 (26 Eylül 1906); *DH. ŞFR*, Nr: 334/37, 24 Eylül 1320 (7 Ekim 1904).

⁵¹ BOA, *BEO*, Nr: 2654/198991, 16 Ağustos 1321 (29 Ağustos 1905).

⁵² BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 371/122, 28 Eylül 1322 (11 Ekim 1906).

⁵³ BOA, *BEO*, Nr: 2936/220136, 11 Ramazan 1324 (29 Ekim 1906).

⁵⁴ BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 381/1, 15 Mayıs 1323 (28 Mayıs 1907).

⁵⁵ BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 380/69, 15 Mayıs 1323 (28 Mayıs 1907); *DH. ŞFR*, Nr: 381/99, 24 Mayıs 1323 (6 Haziran 1907).

⁵⁶ BOA, *DH. ŞFR*, Nr: 393/24, 29 Kanunisani 1323 (11 Şubat 1908); *DH. SN. THR*, Nr: 31/106, 19 Rebiülahir 1330 (7 Nisan 1912).

C. Nüfusta Kaydı Olmayan Kadınlar

Sicill-i Nüfus Nizamnamesine göre bütün Osmanlı vatandaşlarının nüfusa kaydolması ve nüfus tezkiresi alması gerekirken uyarılara rağmen nüfus tezkiresi almayan veya alamayan kadınlar vardı. Sorunu gidermek adına buna sebep olan eş, veli, imam ve muhtarların cezalandırılması konusu gündeme gelmiştir. Eşi olmayıp elinde nüfus tezkiresi bulunmayan ve geçerli mazeretleri olmayan kadınlardan sadece para cezası alınması konusunda görüşmeler olmuş ancak bu konu neticeye bağlanamamıştır.⁵⁷ İlerleyen zamanlarda bu konu tekrar gündeme gelmiştir. Nüfusa kaydedilmedikleri tespit edilen aile üyelerinden ne miktarda nakdi ceza alınacağı konusu görüşülmüştür. Şûrâ-yı Devlet'te bu gibi durumlarda *nüfus-ı mektûme* (gizli nüfus) içinde yer alan kadınların cezadan istisna tutulması, erkeklerin ise her birinden bir mecdiye para cezası alınması uygun görülmüştür.⁵⁸ Bu karar öncesinde ve sonrasında konuya dair merkezle çeşitli yazışmalar yapılmıştır. Örneğin; Kastamonu'dan merkeze nüfus tezkiresi olmayan kadınların ne şekilde cezalandırılacağı sorusunu içeren bir yazı gönderilmiştir. Yazıya nüfus tezkiresi olmayanlardan ceza olarak bir mecdiyeden bir altına kadar nakit para alınacağı ve bu kişilerin yirmi dört saatten bir aya kadar hapisle cezalandırılmaları gerektiği cevabı verilmiştir. Ancak meşru bir gerekçe gösteremeseler de kadınlar bu cezadan muaf tutulmuşlardır. Örneğin Edirne vilayetinde sayımlarda hanesiyle birlikte kendisini gizleyen kadınlardan nakdi ceza alınmazken erkeklerden birer mecdiye altını tahsil edilmiştir.⁵⁹ Bu ceza daha çok erkeklerin askerlik hizmetinden kaçmalarını engellemeye yönelik olduğundan kadınların istisnası kabul edilebilir bir durumdu. Nüfusa kayıtlı olmayan kadınların aileleri tarafından verilen dilekçelerde de bu konuya vurgu yapılarak ceza almalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁶⁰ Kadınların bir kısmının nüfusa kayıtlı olmaması sayım esnasında yerlerinde bulunmamalarından kaynaklanmaktaydı. Kaydı olmayan kadınlar kendilerini nüfusa kaydettirmek için ikamet ettikleri köy ve mahallelerden getirecekleri ilmühaberler ile birlikte nüfus idarelerinden yazılan müzekkireyi taşrada idare meclislerine, İstanbul'da ise Şehremaneti Meclisine vereceklerdi. Yanlarında şahit bulundurmalarının yanı sıra gerekli incelemeler yapıldıktan sonra bahsi geçen meclisler tarafından nüfusa kaydedileceklerdi. Bu süreçte kadınların bizzat meclislere giderek evraklarını teslim etmelerinin caiz olmadığı düşüncesinin dillendirilmesi üzerine kadınların hüviyetlerinin eş ve akrabaları tarafından beyan edilmesinin mümkün olup olmadığı konusu merkeze sorulmuştur. Verilen cevapta Nüfus Nizamnamesinin 66. maddesine atıfta bulunularak kadınların hüviyetlerinin eş ve akrabaları tarafından beyan edilebileceği ifade edilmiştir.⁶¹ Nüfus Nizamnamesinin 60. maddesine göre de yaş düzeltme işlemleri sırasında kadınların bizzat bulunmaları gerekmemekte, işlemleri kocaları veya yakınları tarafından yapılabilmekteydi.⁶²

Nüfusa kayıtlı olmamak suç olduğu gibi nüfus tezkiresi olmayan kadınların nikâhlarını kıymak da yasaktı. Dolayısıyla nikâh işlemlerinde nüfus tezkiresi ibraz etmek mecburiydi.⁶³ Bazı din adamlarının bu yasağı dikkate almayarak nikâh kıymaları nedeniyle ceza aldıkları bilinmektedir. Örneğin; Biga sancağında bir haham, nüfus tezkiresi olmayan bir kızın nikâhını kıyması üzerine mahkemeden bir beşlik nakdi ceza almıştır. Ancak bu gibi durumlarda bir

⁵⁷ BOA, ŞD, Nr: 2514/5, 26 Cemaziyelahir 1304 (22 Mart 1887).

⁵⁸ BOA, DH. MKT, Nr: 1757/75, 18 Muharrem 1308 (25 Temmuz 1891).

⁵⁹ Bozkurt-Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgeleşmiş Kadın", s. 232.

⁶⁰ BOA, DH. MKT, Nr: 40/41, 1 Zilkade 1310 (17 Mayıs 1893).

⁶¹ BOA, BEO, Nr: 3251/243772, 14 Muharrem 1326 (17 Şubat 1908); ŞD, Nr: 2769/23, 8 Muharrem 1326 (10 Mayıs 1908); *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 22-23.

⁶² Bozkurt-Özçelik, "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgeleşmiş Kadın", s. 233.

⁶³ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 3.

beşlik ceza hafif olduğundan nüfus tezkiresi olmayanların nikâhlarının kıyılmasının önüne geçilemeyeceği öngörülmekteydi. Bununla birlikte bu konuda cezanın belirlenmesi yetkisi mahkemeye ait olduğundan yeni bir kanun yapılmasına gerek görülmemiştir.⁶⁴

D. Kadınların Yaşlarının Düzeltilmesi

Kadınların sayımı ve kaydı sırasında bazı hatalar yapılmıştır. Gerek sayım sırasında gerekse sonrasında kayıt ve tescil edilen kadınların gerçeğe aykırı olarak yaşlarının küçük ya da büyük yazılmış olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı mağduriyet yaşayan kadınlar, nüfus kayıtlarında yaşlarıyla ilgili bilgilerin düzeltilmesini istemişlerdir. Dahiliye Nezaretinin 5 Ocak 1889 tarihli kararına istinaden her şahıs nüfus kaydının yapıldığı tarihten sicil kayıtlarının teftişine kadar bir sene zarfında yaşlarının düzeltilmesi için dilekçe verme hakkına sahipti. Belirtilen süre haricinde müracaatta bulunanların talepleri kabul edilmemekteydi.⁶⁵ 1894 yılında Şûrâ-yı Devlet'te, hatalı yazılan yaşların düzeltilmesi hakkında bir karar alınmıştır. Buna göre yaşları yanlış yazılanlar bunu ispat etmeleri koşuluyla kur'a meclislerinde gerekli düzeltmeleri yaptıracaklardı.⁶⁶ Ancak bu karar özellikle kadınların nikâh ve evlenmelerinde bazı sorunlara neden olmuş, kadınların kur'a meclislerine müracaatlarında fayda olmadığı, evlilik işlemlerinin zorlaştığı görülmüştür. Bunun üzerine yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Buna göre kadınların gerçek yaşını belirten ilmühaberler mahalle veya köy ihtiyar meclisleri tarafından verilecek, gerekli incelemeler idare meclisleri tarafından yapılacaktır.⁶⁷

Müslümanların nikâh işlemleri şeri mahkemelerden, gayrimüslimlerinki ise dini liderleri tarafından verilen izinnamelemler üzerinden yapılmaktaydı.⁶⁸ Evlenmek için izinname talep edenlerden bazılarının yaşlarının küçük olması evlilik süreçlerini etkilemiştir. Örneğin; Köprü kazasından Çakıroğlu Hasan'ın kızı Ayşe 18 yaşında olduğu halde izinname talep ettiğinde nüfus kaydında 4 yaşında olduğu görülür ve bundan dolayı evliliğini ertelemek zorunda kalır. İncelemeler neticesinde yaşları küçük yazılan pek çok kadının olduğu anlaşılmıştır. Gerekli düzeltme yapılmadan evliliklerin mümkün olmaması mağduriyetlere yol açmıştır. Bu durum neslin devamı konusunda da önemli engel teşkil ettiğinden yukarıda belirtilen bir sene sürenin sadece askerlik durumundan dolayı şart koşulması, dolayısıyla sadece erkekler için uygulanması talep edilmiştir.⁶⁹

Kadınların yaşlarının yanlış yazılmasından kaynaklanan problemler ve bu problemleri gidermeye yönelik çözüm arayışı daha sonraki yıllarda da sürmüştür. 1902 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesinin 10. maddesine göre her vatandaşın gerekçelerini dilekçe ile belirtmek suretiyle yaşlarını düzeltme hakkı bulunmaktaydı. Yaşlarının hatalı kaydedildiğini iddia edenler taşrada idare meclislerine başvuracaklar, şahitlerin beyanları da dikkate alınarak yapılacak incelemeler sonunda durumları değerlendirilecekti. İstanbul'dakilerin ise mahallesinden getirecekleri ilmühaberleri şahitlerin de bulunduğu Şehremaneti Meclisinde incelenecek ve Şûrâ-yı Devlet kararına uygun olarak hatalar düzeltilecekti.⁷⁰ Yaşlarının yazımındaki hatalar dışında isimleri yanlış veya erkek olarak kaydedilen kadınlar da bulunuyordu. Bu konuda da Sicill-i Nüfus Nizamnamesine uygun hareket edilecekti.⁷¹

⁶⁴ BOA, *BEO*, Nr: 753/56420, 4 Şevval 1313 (19 Mart 1896).

⁶⁵ BOA, *ŞD*, Nr: 1790/7, 15 Cemaziyelahir 1307 (6 Şubat 1890).

⁶⁶ BOA, *DH. MKT*, Nr: 275/32, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

⁶⁷ BOA, *BEO*, Nr: 635/47581, 21 Mart 1311 (2 Nisan 1895); *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, Nr: 84/98, 1 Zilhicce 1312 (26 Mayıs 1895); *DH. MKT*, Nr: 398/3, 22 Muharrem 1313 (15 Temmuz 1895).

⁶⁸ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 13-14.

⁶⁹ BOA, *ŞD*, Nr: 1790/7, 15 Cemaziyelahir 1307 (6 Şubat 1890).

⁷⁰ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 4-5.

⁷¹ BOA, *DH. MKT*, Nr: 1870/94, 18 Safer 1309 (23 Eylül 1891).

E. Yeni Doğan Kız Çocuklarının Nüfusa Kaydı

Nüfus sayımı tamamlandıktan sonra doğan çocukların babaları çocuklarını kaydettirmek zorundaydı. Doğumdan sonra 6 ay içerisinde çocuğun ismi, doğum yeri ve tarihi, anne ve baba adı, mahalle ve sokağı ve hane numarası imam ve muhtarlar, doğan çocuk Müslüman değilse papazlara bildirilecekti. Çocuğun babası yoksa akrabası tarafından 21 yaşını doldurmuş iki şahit huzurunda hazırlanacak ilmühaberle nüfus kaydı yapılacaktı.⁷² Köy ve mahalle muhtarlarından alınacak ilmühaberlerle doğum tarihleri doğru şekilde yazılarak bildirilecekti.⁷³ Yeni doğan bildirimlerini imam, muhtar, papaz ve hahamlar 3 ay içerisinde Nüfus İdaresine iletmeye mecburdular. Yurt dışında doğanların bilgileri ise buldukları yerdeki Osmanlı sefaret ve şehbenderlikleri vasıtasıyla Dahiliye Nezaretine iletilecekti.⁷⁴

Çocuklarını nüfusa kaydettirmeyenler Sicill-i Nüfus Nizamnamesi gereği 1 Osmanlı lirası nakdi ceza ödeyeceklerdi. 15 yaşından büyük, babaları hayatta olmayan kız çocukları cezadan istisna tutulmuşlardı. Nüfus sayımından önce doğan kız çocukları da nüfus-ı mektumeden sayılarak bu istisnaya dahil edilmişlerdir.⁷⁵ Bu durum nüfus sayımından sonra çocuğun babasının yanı sıra işini takip etmeyen imam, muhtar ve papazların da nakdi cezadan istisna tutulup tutulmayacağı konusunda tereddüt yaşanmasına neden olmuştur. Netice itibarıyla yeni doğan kız çocuğunu 6 ay içerisinde bildirmeyen baba 1, daha sonraki 3 ayda bildirmeyen imam, muhtar, papaz ve hahamlar ise yarım Osmanlı lirası ceza ödeyecekti.⁷⁶ Örneğin; İstanbul'un Sarıyer semtinde ikamet eden Helvacı Mavilioğlu Ahmet, kızı Aliye'yi belirtilen süre zarfında nüfusa kaydettirmediği için Beyoğlu Mutasarrıflığı kendisine 1 Osmanlı lirası para cezası kesmiştir.⁷⁷

F. Kadınların Nüfusuna Dair Örnek İstatistikler

Kadınların nüfus sayımına dahil edilmesi nüfus istatistiklerinin düzgün ve gerçekçi olmasını sağlamak bakımından önemliydi. Nüfus sayımları neticesinde oluşan veriler her sene istatistik cetvellerine kaydedilerek saklanacaktı.⁷⁸ İstanbul ve taşrada sayımlar yapıldıkça ortaya çıkan kadın ve erkekleri gösteren nüfus defterleri merkeze gönderilecekti.⁷⁹ Osmanlı Arşivinde yer alan nüfus defterleri dışında muhtelif tarihlere ait genel nüfus bilgilerini içeren belgeler mevcuttur. Kadın nüfusun da yer aldığı bu belgelerden iki örnek aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

⁷² *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 3-4, 10-11.

⁷³ BOA, *DH. MKT*, Nr: 2462/41, 25 Zilkade 1318 (16 Mart 1901).

⁷⁴ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 10-12.

⁷⁵ BOA, *DH. MKT*, Nr: 2505/5, 14 Rebiülevvel 1319 (1 Temmuz 1901); *DH. MKT*, Nr: 2518/150, 20 Rebiülahir 1319 (6 Ağustos 1901); *DH. MKT*, Nr: 810/40, 27 Şevval 1321 (16 Ocak 1904).

⁷⁶ BOA, *Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ)*, Nr: 29/21, 27 Şevval 1321 (16 Ocak 1904).

⁷⁷ BOA, *Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB)*, Nr: 439/84, 26 Kanunievvel 1323 (8 Ocak 1908).

⁷⁸ *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*, s. 9.

⁷⁹ BOA, *DH. SN. THR*, Nr: 1/24, 28 Şaban 1327 (13 Eylül 1909); *DH. SN. THR*, Nr: 40/87, 25 Rebiülevvel 1332 (21 Şubat 1914).

Tablo 1. 1883 Yılı Osmanlı Nüfusu⁸⁰

Millet	Eski Sayım Bilgileri		Yeni Sayım Bilgileri		Artış		Düşüş	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Müslüman	7.377.709	6.443.541	7.568.300	6.647.723	190.091	204.182	-	-
Rum	1.255.351	1.121.992						
Kıpti Gayrimüslim	2.096	1.827	1.243.264	1.124.552	-	733	14.173	-
Ermeni ⁸¹	553.188	478.636	536.600	477.080	-	-	16.588	1.556
Bulgar ⁸²	447.464	373.782	457.387	386.668	9.923	12.886	-	-
Katolik	76.963	64.211						
Maruni	3.952	3.493	134.045	78.921	51.167	10.670	-	-
Keldani	1.923	543	-	-	-	-	-	-
Yahudi	10.5657	85.326	112.553	91.412	6.896	6.086	-	-
Protestan	22.233	20.009	22.983	20.050	750	41	-	-
Latin	12.358	9.115	12611	9.081	253	-	-	34
Süryani	18.714	15.291	25.450	16.190	6.736	899	-	-
Tebaa-i Ecnebiye	173.864	65.936	172.453	65.064	-	-	1.411	872
Toplam	10.051.512	8.683.706	10.285.656	8.916.741	266.316	235.497	32.172	2.462

1883 yılı tarihli yukarıdaki tabloda Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve çeşitli gayrimüslim milletlerden kadın ve erkek nüfusunu gösteren rakamlar verilmiştir. Eski sayım ifadesinden muhtemelen sayımın yapıldığı ilk döneme ilişkin rakamlar kastedilmektedir. Eski ile yeni nüfus arasındaki farkın az oluşu bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Tabloya göre 1883 yılı öncesinde 8.683.706, 1883 yılında ise 8.916.741 kadın nüfus sayılmıştır. Bazı bölgelerde kadınların sayımına karşı çıkıldığı ve çeşitli sebeplerle nüfus sayımına dahil edilemeyen kadınların var olduğu bilindiği için bu rakamlar Osmanlı coğrafyasındaki kadın nüfusu tam olarak yansıtmamaktadır.

Sayım sonuçlarıyla ilgili olarak her vilayet için ayrı bir istatistik verisi hazırlanması gerekmektedir. Toplu olarak gönderilen bilgiler istatistik için uygun olmadığından 1893 yılında vilayetlerden kadın ve erkek nüfusu ayrı ayrı gösteren defterler talep edilmiş ve bilgilerin istatistik çıkarılmasına uygun bir şekilde tasnifli olarak gönderilmesi istenmiştir.⁸³ Buna rağmen çeşitli bölgelerden gönderilen defterlerde buna riayet edilmediği görülmüştür. 1896 yılına ait kayıtlarda Denizli, Aydın, Saruhan ve Muğla sancaklarındaki

⁸⁰ BOA, *Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH)*, Nr: 1/61, 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883).

⁸¹ 1881-1882/1893 sayımına göre Edirne ve mülhakatında 7.520 erkek, 7.700 kadın olmak üzere toplam 15.220 Ermeni bulunmaktaydı. (Bülent Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan İlk Modern Nüfus Sayımına (1881/1882-1893) Göre Edirne'deki Ermeni Nüfusu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2 (Temmuz 2011), s. 95.) 1893 yılındaki istatistik verilerine göre Konya'da 9.730 Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun 4.471'i kadın, 5.259'u erkekti. (BOA, DH. ŞFR, Nr: 160/43, 15 Temmuz 1309 (27 Temmuz 1893).)

⁸² 1881/1882-1893 nüfus sayımında İstanbul'da 3.977 Bulgar erkeği kaydedilmişken Bulgar kadınlarının sayısı 400'dür. 1894 yılında Bulgar erkeklerinin sayısı 5.758'e, kadınların sayısı 606'ya yükselmiştir. 1906/1907 sayımında ise her iki nüfus da azalmış, erkek nüfus 2.290'a, kadın nüfus 579'a düşmüştür. (Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbulu'nun Bahçe ve Dükkânlarında Çalışan Bulgarlar", *Osmanlı İstanbulu V Bildirileri 19-21 Mayıs 2017*, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 610-611.)

⁸³ BOA, DH. MKT, Nr: 28/19, 6 Safer 1311 (19 Ağustos 1893).

Müslüman ve gayrimüslim kadınların nüfusları erkeklerin nüfusuyla birlikte verilmiştir.⁸⁴ Yine aynı şekilde 1909 yılında Şam vilayetinin kaza, nahiye ve köylerindeki Müslüman kadın ve erkekler ortak cetvellerde gösterilmiştir.⁸⁵ Şam ve Halep'e ait bir başka cetvelde kadın ve erkek nüfus milliyet ve dinlerine göre belirtilmiştir.⁸⁶ Edirne'ye bağlı kaza merkezlerinin 1914 tarihli din ve mezhebe dayalı kadın-erkek nüfus cetveli bulunmaktadır.⁸⁷ Erkek ve kadınların nüfusunun ortak cetvellerde verilmesi ilerleyen yıllarda da problem olmuş, merkezde istatistik verilerinin işlenmesinde zorluk yaşandığından nüfus cetvellerinin ayrı ayrı hazırlanarak gönderilmesi talebi yinelenmiştir.⁸⁸ Buna rağmen bazı yerlerde kadın ve erkek nüfusun ortak cetvelde gösterilmesine devam edilmiştir. Örneğin Gerze'nin nüfus istatistiklerinde kadın ve erkekler ayrı ayrı gösterilmediğinden 1917 yılı mayıs ayı sonlarında kayıtların yeniden düzenlenmesi istenmiştir.⁸⁹

Muhtelif belgelerden bazı bölgelerin kadın nüfusuna ilişkin net rakamlara erişebilmekteyiz. Örneğin 1904 yılında Selanik vilayetine bağlı Zihne kazasının tren hattı boyundaki köylerinde kadınların nüfusuna dair bir istatistik çıkarılmıştır. Buna göre kazada 3.462 Rum ve 734 Müslüman kadın nüfus bulunmaktadır.⁹⁰ 1914 yılındaki sayıma göre Halep merkezde 944 Bulgar kadın nüfus,⁹¹ 1915'te Çivril kazasında 8.873 kadın nüfus bulunmaktaydı.⁹² 1923 yılına ait bir Ünye haritasında kadın ve erkek nüfusun miktarları da gösterilmiştir.⁹³

Tablo 2. Osmanlı Devleti'nin 1912 Yılı Nüfusu⁹⁴

Cemaat	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	7.490.636	8.486.673	15.977.309
Rum	1.425.620	1.591.631	3.017.251
Ermeni	517.061	594.662	1.111.723
Bulgar	359.646	431.104	790.750
Sırp	4.130	4.430	8.560
Kazak	905	887	1.792
Ulah	26.320	31.471	57.791
Rum Katolik	15.984	17.353	33.337
Ermeni Katolik	40.199	47.055	87.254
Protestan	26.659	29.221	55.880
Latin	12.125	13.456	25.581
Maruni	13.635	15.731	29.366
Süryani	17.385	20.909	38.294

⁸⁴ BOA, *Yıldız Esas Kâmil Paşa Evrakı* (Y. EE. KP), Nr: 6/593, 17 Cemazielahir 1314 (23 Kasım 1896; Y. EE. KP, Nr: 7/604, 8 Recep 1314 (13 Aralık 1896).

⁸⁵ BOA, *Yıldız Esas Evrakı* (Y. EE), Nr: 34/78, 6 Rebiülahir 1327 (27 Nisan 1909).

⁸⁶ BOA, Y. EE, Nr: 35/63, 6 Rebiülahir 1327 (27 Nisan 1909).

⁸⁷ BOA, *Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı* (HSDHADB), Nr: 5/50, 3 Nisan 1330 (16 Nisan 1914).

⁸⁸ BOA, *DH. SN. THR*, Nr: 57/84, 18 Teşrinisanı 1330 (1 Aralık 1914).

⁸⁹ BOA, *DH. SN. THR*, Nr: 74/111, 5 Şaban 1335 (27 Mayıs 1917).

⁹⁰ BOA, *Rumeli Müfettişliği Selanik* (TFR. I. SL), Nr: 52/5124, 30 Ağustos 1320 (12 Eylül 1904).

⁹¹ BOA, *DH. SN. THR*, Nr: 78/81, 3 Recep 1336 (14 Nisan 1918).

⁹² BOA, *DH. SN. THR*, Nr: 61/44, 6 Cemazielahir 1333 (21 Nisan 1915).

⁹³ BOA, *Harita* (HR.Th), Nr: 625, 29 Zilhicce 1341 (12 Ağustos 1923).

⁹⁴ BOA, *HSDHADB*, Nr: 5/49, 28 Şubat 1327 (12 Mart 1912).

Keldani	1.672	2.887	4.559
Yakubi	-	1.024	1.024
Yahudi	123.307	143.856	267.163
Yezidi	732	3.860	4.592
Samiri	115	157	272
Kıbtı	11.470	12.660	24.130
Tebaa-i Ecnebiye	27.560	40.371	67.931
Toplam	10.115.161	11.489.398	21.604.559

Tablo incelendiğinde gerek Müslümanlarda gerekse gayrimüslim milletlerde çok büyük farklar olmasa da erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olduğu görülür. Samirilerde bu fark fazla olup kadın nüfus erkeklerin beşte biri kadardır. Kazak nüfus için verilen rakamlardan az bir farkla da olsa kadın nüfusun fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yakubiler için ise bu tarihte hiç kadın nüfus yazılmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Sadece erkeklerin kaydedildiği bu sayımda fiziksel özellikler de kayıt altına alınmıştır. Bu durum kadınların da sayıldığı daha sonraki sayımlarda bazı tepkileri beraberinde getirmiştir. 1881 sayımında kadın nüfusun kayıt altına alınması sürecinde bazı bölgelerde yerel unsurların muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu tür sorunlar daha çok aşiret ve kabile yapısının hakim olduğu merkezden uzak, kontrolü sağlama noktasında güçlük çekilen bölgelerde yaşanmıştır. Kadınların fiziksel özelliklerinin de kayıt altına alınacağı söylentileri üzerine gösterilen tepkileri yetkililer ikna ve nasihat yoluyla önlemeye çalışmışlardır. Ancak istenilen sonuç alınamamış, bazı bölgelerde kadınları sayımdan istisna tutmak zorunda kalınmıştır. Bu uygulama daha sonraki sayımlarda da aynı bölgelerde tavizler verilmesini beraberinde getirmiş ve bundan dolayı kadınlarla ilgili veriler tam olarak elde edilememiştir. Vergiden kaçmak için nüfus sayımına dahil olmama eğilimleri nedeniyle bazı yerlerde de erkeklerin nüfusunun tam olarak belirlenmesi mümkün olmamıştır. Kayıt altına alımlarda yapılan yanlışlıklar ve tespit edilen aksaklıklar yetkililer tarafından giderilmeye çalışılmıştır.

Sayımlar sürecinde özellikle kadınların sayılması konusunda teşvik edici uygulamalarda bulunulması Osmanlı Devleti'nde modern nüfus istatistik bilincinin oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Eksikliklerine rağmen zor şartlarda gerçekleştirilen Osmanlı'daki modern sayımlar daha sonra yapılacak sayımlar için tecrübe olmuş ve gelişen nüfus sayım bilgisiyle birlikte Cumhuriyet döneminde yapılacak nüfus sayımları ve istatistikler için zemin oluşturmuştur.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO), Nr: 47/3513, 635/647581, 753/56420, 2654/198991, 2936/220136, 3251/243772, 3587/268979.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMs), Nr: 29/21.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), Nr: 28/19, 40/41, 59/17, 275/32, 398/3, 810/40, 1338/12, 1409/37, 1413/83, 1757/75, 1870/94, 2462/41, 2474/37, 2505/5, 2518/150.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR), Nr: 1/24, 31/106, 40/87, 57/84, 61/44, 74/111, 78/81.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), Nr: 121/92, 125/62, 132/141, 160/43, 334/37, 353/112, 371/122, 380/69, 381/1, 381/99, 393/24.

Harita (HR.Th), Nr: 625.

İrade Dahiliye (İ. DH), Nr: 1295/101975.

Mabeyn-i Hümayun İradeler (MB. İ), Nr: 72/8, 87/19.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Nr: 84/98.

Rumeli Müfettişliği Selanik (TFR. I. SL), Nr: 52/5124.

Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB), Nr: 5/49, 5/50.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), Nr: 1790/7, 2514/5, 2751/36, 2769/23.

Yabancı Arşivler Makedonya (YB.021), Nr: 129/295, 129/296.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), Nr: 34/78, 35/63.

Yıldız Esas Evrak Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP), Nr: 6/593, 7/604.

Yıldız Perakende Askeri Maruzatı (Y. PRK. ASK), Nr: 26/30, 235/10.

Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH), Nr: 1/61.

Yıldız Perakende Müteferrik (Y. PRK. M), Nr: 1/34.

Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. HUS), Nr: 169/20, 263/85, 497/7.

Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB), Nr: 439/84.

Sürelî Yayınlar

Düstur, Zeyl 2, İstanbul 1298.

Sabah, Nr: 6063.

Zerrat, Nr: 1, **Şirket-i Mürtebih Matbaası**, İstanbul 1304.

Matbu-Araştırma Eserler ve Makaleler

Akbayar, Nuri (1985), "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1238-1246.

Bourne, Frank C. (1952), "The Roman Republican Census and Census Statistics", *The Classical Weekly*, 45/ 9, pp. 129-135.

Bozkurt, Birgül-Şeyda Özçelik (2019), "Sayılamazken Sayılabilen Olmak: Nüfus Sicillerinde Gölgelenmiş Kadın", *"Tarihin İzinde Bir Ömür" Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*, Editörler: Prof. Dr. Necdet Hayta, Doç. Dr. Bahattin Demirtaş, Dr. Mustafa Can, Ankara: Berikan Yayınevi, s. 224-240.

Clayton, W. Graham-Roger S. Bagnall (2015), "The Beginnings of the Roman Provincial Census: A New Declaration from 3 BCE", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, s. 637-653.

Çimen, Adnan (2012), "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 s. 183-216.

Eryılmaz, Bilal (1988), "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 60, S. 380, s. 81-114.

- Güneş, Mehmet (2014), "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, s. 221-240.
- Karal, Enver Ziya (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. Baskı, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Karpat, Kemal H. (2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koyuncu, Aşkın (2014), "Tuna Vilâyetinde Nüfus ve Demografi (1844-1877)", *Turkish Studies*, 9/4, s. 675-737.
- Maden, Fahri (2012), "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1893 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", *Türkiye'de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, Editör: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 99-127.
- Özekmekçi, Mustafa Mesut (2020), *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımlarıyla Mukayesesi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa.
- Sabev, Orlin (2018), "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbulu'nun Bahçe ve Dükkânlarında Çalışan Bulgarlar", *Osmanlı İstanbulu V Bildirileri 19-21 Mayıs 2017*, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 605-621.
- Sicill-i Nüfus Nizamnamesi (1318)*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Şahin, Salih (2010), *Geçmişten Günümüze ve Gelecekte Nüfus Gerçeği*, 2. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Yıldırım, Bülent (2011), "Osmanlı Devleti'nde Yapılan İlk Modern Nüfus Sayımına (1881/1882-1893) Göre Edirne'deki Ermeni Nüfusu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 85-101.
- Yüksel, Hasan (2006), "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfusbilim Dergisi*, 28/1, s. 73-89.